

השוואה בין מסורות תנאים לסוגיית התלמוד בעניין "תפילה של יד"

מבוא

מסורת שונה בדברי התנאים בברייתא או במדרש הלכה, יש שהשפעתה על התפתחות הסוגיה הבבליית והתהוותה היא מרובה. שינוי במסורת גורם לפעמים קשיים ובעיות במהלך הסוגיה¹. כפי שנראה להלן, הכרת מסורת אחרת במקורות תנאיים הייתה יכולה להסיר קשיים ולמנוע התפתחות סוגיה, ללא הצורך בהגהת אחד מן המקורות, כפי שעשו בעניין הנדון כאן שניים מן האחרונים².

במאמר זה תיבחן הסוגיה שבמסכת מנחות לד ע"ב בעניין "תפילה של יד". המתודה מבוססת על כמה שלבים המתחלקים לפרקים:

- א. התבוננות ועיון בקשיים הנובעים מהסוגיה.
- ב. הקבלות והשוואות – בדיקת ההתאמה וההתנגדות בין סוגייתנו ובין מדרשי ההלכה.
- ג. ספרי הראשונים והאחרונים.

לבסוף, בפרק ד, יוצעו פתרונות לחלק מהקשיים בסוגיה על יסוד ההשוואות ודברי הראשונים והאחרונים. נבחן את המסקנות ההלכתיות שנבעו ממהלך הסוגיה ונסיק מסקנות.

א. הסוגיה וקשייה

להלן תובא הסוגיה אגב ציון השינויים העיקריים שבחלקם נוגעים לענייננו:
"תנו רבנן: כיצד כותבין? תפלה של יד כותבה על עור אחד³, ואם כתבה בארבע עורות והניחה⁴ בבית אחד יצא. וצריך לדבק, שנאמר⁵ 'והיה לך לאות על ירך'⁶"

1. די' הלבני, מקורות ומסורות, ביאורים בתלמוד-סדר נשים, ת"א תשכ"ט, עמ' 7-9, הערה 5, ובעיקר הערות 7, 8, 11.
2. מ' כשר, אנציקלופדיה תלמודית מדרשית, פ"ב, פרק יג, אות צה; מדרש הגדול ספר שמות (מהדורת מ' מרגליות), ירושלים תשמ"ו, פרשת שמות, יג, ט, הערה 7.
3. בהזדמנות זו אני רוצה להודות לרב יהושע הוטנר, מנהל "מכון התלמוד הישראלי השלם", ולרב יוסף קליין, שבאדיבותם הרבה הרשו לי להשתמש ולצטט מאוצרם הגדול הרשום בפנקסי שינויי הנוסחאות למסכת מנחות. סימניהם להלן: מ' – כתי"י מינכן; ר"א – רומי א' כתי"י ותיקן; ר"ב – רומי ב' כתי"י ותיקן; דו – דפוס ונציה.
4. מ', ר"א, ר"ב: "כותבין".
5. במ', בר"א ובר"ב נוסף "ומניחה בבית אחד בעור אחד", וכן במדכ.
6. ר"א: "והניחה".
7. במ' נוסף בציטטה "ולטטפי בין עיניך".
8. שמי יג ט.

כשם שאות אחת⁹ מבחוץ כך אות אחת¹⁰ מבפנים, דברי ר' יהודה. ר' יוסי¹¹ אומר: אינו צריך. א"ר יוסי: ומודה ל¹² ר' יהודה ברבי¹³, שאם אין לו תפילין¹⁴ של יד ויש לו שת¹⁵ תפילין של ראש¹⁶ שטולה¹⁷ עור¹⁸ על אחת מהן ומניחה, מודה¹⁹ היינו פלוגתייהו. אמר רבא²⁰: מדבריו של ר' יוסי חזר בו ר' יהודה. איני, והא שלח רב חנניה²¹ משמיה דר' יוחנן: תפלה²² של יד עושין אותה של ראש ושל ראש אין עושין אותה של יד, לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. ל"ק, הא בעתיקתא הא בחדתתא, ולמ"ד הזמנה מילתא היא, דאתני עלייהו²³ מעיקרא".

(א) שאלת הברייתא "כיצד" יכולה להתייחס רק לתפילה של יד, וכפי שמצינו ברוב כתי"י, "כותבין ביו"ד, והשאלה היא "כיצד כותבין תפילה של יד", או כפי שמופיע בדפוס וילנא בלי יו"ד, והשאלה היא לא רק ביחס לתפילה של יד אלא לפרשיות התפילין בכלל, והשאלה היא "כיצד כותבין". לרשי"י הייתה קשה לשון התשובה "כותבה על עור אחד", אחרת אין להבין מדוע פירש (ד"ה "כותבה על עור אחד") "כל הארבע פרשיות".

(ב) לאחר שאנו יודעים את הדין של כתיבת תפילה של יד, מדוע המשיכה הברייתא "ואם כתבה בארבע עורות", ועל כך הייתה צריכה להיות התשובה כשר או פסול, ולא "יצא". אין הברייתא מלמדת אותנו מה יהיה הדין אם כתב תפילה של יד על ארבעה עורות והניחן בארבעה בתים, שמא לא יצא בשום מקרה. ועוד, האם ר' יהודה בא לחלוק או לפרש.

(ג) יתרה מזאת, בהמשך נאמר "וצריך לדבק". מה יהיה הדין אם לא דיבק, האם בדיעבד יצא כשכתב על ארבע איגרות רק כשדיבק, או יצא גם אם לא דיבק, שהרי הפרשיות מונחות בבית אחד? ומנין לומד ר' יהודה שצריך לדבק "שנאמר יהיה לך לאות על ידך, כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים". מה מובנו המקורי של "אות" זה, הפנים או החוץ, האות הפנימי האחד הוא ארבע פרשיות על עור אחד, או אות חיצוני והכוונה לבית, או אולי כשאמרה התורה "לאות" התכוונה לפנים וחוץ כאחד? גם אם נפרש שב"אות" הכוונה לאות אחת מבחוץ, מנין לו לר' יהודה הלימוד ש"כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים"? מה הכריחו לכך בפסוק או איזו סברה? מהו "לדבק", על ידי דבק או שמא אף על יד תפירה? רשי"י²⁴ איננו מחלק. מנין לו?

9. בכל כתי"י.
10. ברי"א חסר "אחת", ברי"ב חסר "מבחוץ כך אות אחת".
11. ברי"א חסר "ר' יוסי".
12. ר"ב: "מודה".
13. מ: "בי"ר אלעאי", ר"א: "ברבי", ר"ב: "ברי".
14. ר"א: תפילה.
15. ברי"ב חסר "שתי".
16. מ: "של עור", ברי"א חסר "של ראש".
17. ר"א: "שיטולי".
18. ר"ב: "על עור".
19. ברי"ב חסר "מודה".
20. מ: "רבה".
21. מ: "חנינא".
22. ר"א ור"ב: "תפילין".
23. מ: "עלה".
24. ד"ה "וצריך לדבק".

(ד) מהו המובן במשפט "ר' יוסי אומר אינו צריך"? האם אינו צריך לדבק, כדברי רש"י ובהקבלה לדברי ר' יהודה שאמר "צריך לדבק", או שמא "אינו צריך" מובנו שאין צורך בפסוק ללמוד שצריך לדבק, וכפי שנראה להלן הפירוש מוכרח מתוך הסוגיה? איך נוצר הקשר בין דברי ר' יוסי "אינו צריך" לדבריו בהמשך "ומודה לי ר' יהודה"? במה חולקים ובמה הודה ר' יהודה?

(ה) המשפט "אם אין לו תפילין של יד ויש לו שתי תפילין של ראש" אינו מובן; האם הכוונה היא שאין לו ארבע פרשיות על עור אחד, אבל יש לו פעמיים ארבע פרשיות על ארבעה עורות שהם של ראש, או שמא הכוונה אם אין לו בית אחד של יד העשוי יחידה אחת, אבל יש לו שני בתים של ראש המחולקים לארבעה כיסים? ולפי זה "שטולה עור על אחת מהן" יכול להתפרש או שהוא מדביק את האיגרות בטלאי של עור ועושה מהן אחת של יד, ותומכת בכך גרסת כתי"ר"ב, ולא מדביק כדברי ר' יהודה, או טולה על ארבעת הכיסים מבחוץ ועושה אותם כבית אחד של יד.

אם נפרש כפירוש הראשון שהכוונה "טולה" – טלאי של עור להדבקת הפרשיות, הרי זה דומה למה שאמר ר' יהודה, ולכן תהיה מובנת שאלת הגמרא "מודה היינו פלוגתיהו", שר' יוסי אינו מצריך, וכאן לא רק שר' יהודה מצריך אלא אף מודה לר' יוסי שזה מועיל.

ואם ב"טולה" הכוונה היא לבית החיצון, מהי שאלת הגמרא "מודה היינו פלוגתיהו", והרי הם נחלקו על דיבוק האיגרות בפנים ואילו כאן מדובר בטלייה מבחוץ?

(ו) מה תירץ רבא "מדבריו של ר' יוסי חזר בו ר' יהודה", באיזה עניין חזר בו, וכיצד זה מיישב שאלות קודמות? האם המחלוקת בין ר' יהודה לר' יוסי הייתה פנים אל פנים, כגרסת הגמרא שלפנינו "ומודה לי ר' יהודה", או כפי שכתב רש"י "מתוך דבריו של ר' יוסי נשמע שחזר בו ר' יהודה", אבל לא מצינו בפועל שחזר בו?

(ז) על מי שאלת הגמרא "איני", על ר' יהודה, או על ר' יוסי או על שניהם? והאם ההנחה ש"אין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה" היא רק ביחס לבין החיצון של התפילין כפירש"י, או אולי זה נכון גם ביחס לפרשיות?

ברור שהשאלה "איני" מקומה לאחר ברור דברי התנאים, ושגם ר' יהודה סובר כר' יוסי, שאפשר בבית או בפרשיות לשנות משל ראש לשל יד בתנאים מסוימים.

עד כאן השאלות והבעיות שהתעוררו בסוגיית הגמרא ללא עיון משווה במקורות אחרים: תנאים, ראשונים (פרט לרש"י) ואחרונים. מכאן נעבור למקורות התנאיים המצויים בידינו ועוסקים בשאלה של כתיבת תפילה של יד.

ב. עיון משווה במדרשי ההלכה

(א) מכילתא דרבי ישמעאל²⁵: "זוהיה לך לאות על ירך" זה כרך אחד של ארבע פרשיות, והדין נותן, הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד תן תפילין בראש, מה בראש ארבע טוטפות אף ביד ארבע טוטפות, תלמוד לומר 'זוהיה לך לאות על ירך', כרך אחד של ארבע פרשיות".

25. מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' הורוביץ-רבין, ירושלים תש"ל, מסכתא דפסחא, בא, פ"ז, עמ' 66.

(ב) ספרי²⁶: "וקשרתם לאות על ידך", כרך אחד של ארבע טוטפות. שהיה בדין הואיל ואמרה תורה תן תפילין ביד ותן תפילין בראש, מה בראש ארבע טוטפות אף ביד ארבע טוטפות, תלמוד לומר 'וקשרתם לאות על ידך', כרך אחד של ארבע טוטפות".

(ג) מכילתא דרשב"י²⁷: "על ידך ו'בין עיניך', מה בין עיניך ארבע אף על ידך ארבע²⁸, ת"ל 'לאות' ולא ארבע, 'לאות' ולא שלש, 'לאות' ולא שתיים. ר' יהודה אומר: כשם שאות אחת מבפנים כך אות אחת מבחוץ. אמר ר' יוסי: חזר בו ר' יהודה. ומודה ר' יהודה במי שיש לו שתי תפילין של ראש ואין לו של יד שמביא את העור וחופה את אחת מהן ועושה אותה שליד".

(ד) מהשוואת שלושת המקורות התנאיים לעיל עולה שכולם למדו, בדומה לברייתא בגמרא, מהמילה "לאות", שבתפילין של יד כותבים כרך אחד של ארבע פרשיות או טוטפות. במכילתא דרשב"י נוסף דיוק "ולא ארבע לאות ולא שלש וכו'", ועליו להלך. ר' יהודה מסיק עוד מסקנה ישירה, ולא נתברר לי כיצד "כשם שאות אחת מבפנים כך אות אחת מבחוץ". אולי משום שבכל המקראות בתורה המתייחסים לתפילין של יד נאמר ביטוי יחיד בלבד "לאות" ולא טוטפות בכתיבים שונים, "לזכרון" ועוד, כפי שנאמר לגבי תפילין של ראש.

יש להבין מדברי ר' יוסי שני דברים שהם אחד; ראשית, שר' יהודה חזר בו כלומר ואין הוא אומר עוד "כשם שאות אחת מבפנים כך אות אחת מבחוץ" (לעומת חזרתו בגמ' לא מה"כשם" רק מההנחה בחוץ), אמנם בפנים צריך אות אחת ומזה לא חזר בו, אבל אין **מכאן הוכחה** שגם מבחוץ צריך אות אחת. ושנית, ר' יהודה מודה במקרה שיש לו שתי תפילין של ראש שאפשר לעשותן אחת על ידי חיפוי של האחת בעור והפיכתה לשל יד.

(ה) לכאורה לא נאמר במכילתא דרשב"י מה למדים מהמילה "לאות", האם על פרשיות או כיסי הבית, וניתן היה להבין אף את האפשרות שלמדים על הבית, שמבחוץ יהיה אחד. ואם כן מהלך הדברים יהיה בלתי ברור, והיה צריך להיות כמו בברייתא בגמרא, שר' יהודה אמר שם, כשם שמבחוץ אות אחת כך אות אחת מבפנים, כפי שהעירו בעל "תורה שלמה" ומי מרגליות שצריך לתקן כך במכילתא דרשב"י, וראה לעיל (הערה 2). במקרה כזה יתעוררו הקשיים כמו בגמרא ממה חזר בו ר' יהודה, ובמה הוא מודה בהשוואה לדבריו. לכן נראה לעני"ד, שאע"פ שלא נאמר במפורש מה למדים מהמילה "לאות", ניתן לומר בבטחה שמדובר בכתיבת הפרשיות שתהיינה על עור אחד, כנלמד במכילתא ובספרי ובברייתא בגמרא.

ומהלך הדברים בהמשך ברור, ובוהו מכילתא דרשב"י שונה מהברייתא בגמרא, שאין בה היתר למצב של בדיעבד אם כתב תפילה של יד על ארבע פרשיות, וממילא גם אין דיון או מחלוקת אם צריך להדביק או לא. גם בדיעבד אין ארבע פרשיות כשרות בשל יד אפילו אם דיבק. ור' יהודה מסיק, שכשם שאות אחת מבפנים לכתחילה ובדיעבד, כך אות אחת מבחוץ לכתחילה ובדיעבד. ועל כך מעיר ר' יוסי שמהמסקנה הזו חזר בו ר' יהודה. יש מקרה אחד שבו הוא יודה וזה רק בדיעבד בחוץ, שמי שיש לו שתי תפילין של ראש ואין לו של יד שיכול לחפות את אחת מהן בעור ועושה של יד.

26. ספרי דברים, מהד' פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט, ואתחנן, פרי ו, ס"י לה, עמ' 63.

27. פרי בא יג, מהד' אפשטיין-מלמד (ללא ציון שנה), עמ' 40. וכ"ה במדרש הגדול, מוסה"ק רלא.

28. בלשון שאלה.

ראיה נוספת שמכילתא דרשב"י לומדת מ"לאות" שמדובר בפרשיות של יד מתבררת מהמשך הדברים שם: "מכלל שנא' על ידך ובין עיניך אות אחת ת"ל טוטפות טוט' טוט' טוט' הרי ארבע טוטפות אמורות יכול יתן בארבע(ה) מקומות? ת"ל 'ולזכרון בין עיניך.'"²⁹ משמע שטוטפות הן ארבע הפרשיות של ראש נפרדות, ומובן שאין כאן בעיה בדיעבד, שכן אם כתב את ארבעתן על עור אחד, יכול לחתוך ויהיו לו ארבע טוטפות.²⁹

(ו) עדיין היה ניתן ללמוד ממכילתא דרשב"י מאריכות הלשון – "לאות ולא ארבע, לאות ולא שלש, לאות ולא שתיים" – שאם בדיעבד היו לו ארבע פרשיות נפרדות, שמותר לדבקן או לתופרן או לטלות עליהן עור ולעשותן אות אחת. ולפי זה דברי ר' יהודה אינם מובנים כל כך, על מה אמר "כשם", שהרי לפי זה אין צריך לומר שחזר והודה, אלא שמלכתחילה כשם שבפנים אפשר ע"י דיבוק כך מבחוץ אפשר ע"י חיפוי. ומדברי ר' יוסי נלמד את כוונת ר' יהודה בתחילת הדברים, שאע"פ שמבפנים צריך אות אחת לכתחילה ובדיעבד, למסקנה הודה ר' יהודה שמבחוץ בדיעבד אפשר לחפות בעור ולעשותן אחת. לפי זה התיקון יועיל רק לבית החיצוני, אבל בפנים עדיין יצטרך תפילה אחת בעור אחד.

ואזי יובנו הדברים שר' יהודה חזר בו לא מן הדין בפנים אלא רק מהלימוד "כשם" לבחוץ, ובפנים חייב אף בדיעבד אות אחת. לפי זה דברי מכילתא דרשב"י מחזוריים, ואין כל צורך להגיה ולתקן אף גירסה בדבריה הברורים. אלא שלפי זה מתחלקים הקשיים שבגמרא באות ג בפרק ב לעיל, והצעה לפתרונם תובא להלן.

ג. ראשונים ואחרונים – קשיים ופתרונות

(א) קושי נוסף שטרם עמדנו עליו בדברי הגמרא הוא מה למדים מהפסוק "והיה לך לאות על ידך", האם את הדין לכתחילה שתפילה של יד כותבה על עור אחד, או את הדין בדיעבד ושצריך לדבק. לדעת הרשב"א, בחידושו למסכת²⁹, עיקר הלימוד שצריך לדבק הוא מהפסוק ולא מסברה. וגם ייתכן לפיו שמה שנאמר בגמרא "כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים" איננו לימוד נוסף, אלא פירוש הכתוב שנא' "לך לאות", ולכן כתב: "ולכך קאמר דאפילו לך לא יהא אלא אות אחד דכמו שהם אות אחד מבחוץ כך יהיו אחד מבפנים ושיכתבם בעור אחד".

(ב) הרשב"א מעלה קושי נוסף. על שאלת הגמרא "מודה היינו פלוגתייהו" הוא שואל "מאי היינו פלוגתייהו", הרי אם הודה ר' יהודה, הודה אף ביותר, שהם לא חלקו אלא בארבע איגרות בבית אחד, ועתה מודה לו אפילו שכשר ארבע איגרות בארבעה בתים ע"י טליית עור חיצוני. ויתרה מזאת, אפילו אליבא דר' יוסי לעיל התיר רק ארבע פרשיות בבית אחד, ועתה מתיר יותר, אפילו בארבעה בתים, אם טולה עור. ומהו התירוץ שר' יהודה חזר בו והודה, הרי הודה רק לגבי עור חיצוני שטולה, ולא במה שאמר שצריך לדבק?

(ג) לדעתי, כבר העובדה שהרשב"א אומר שצריך לתרץ "אחת משתיים" אומרת דרשני, ושהקושי הוא עצום ביותר, והיא מוכיחה על בעייתיות בנוסח הברייתא שלפנינו.

29. הסמ"ג – ספר מצוות גדול, לר' משה מקוצי, מהד' צילום ונציא שי"ז – במ"ע כב, מתיר להשאיר של ראש בעור אחד, ע"פ הגמ' במנחות לד ע"ב.

29. חידושי הרשב"א, מסכת מנחות, בני ברק תשכ"ב (מהד' צילום ווארשא תרכ"א).

הרשב"א מתרץ בניסיון ראשון, שבמשפט "טולה עור על אחת מהן" הכוונה היא שטולה על פרשיות, ואינו מתיר בעור על הבתים, ואז נכונה היא ובמקום השאלה "מודה היינו פלוגתייהו", והרי ר' יהודה מחמיר שצריך לדבק (אחד אל אחד ולא די בטולה עור), אבל מדבריו של ר' יוסי חזר בו, שאינו צריך לדבק אלא אפשר בטולה.

בניסיון תירוצו השני הוא מתכוון שטולה על ארבעת הבתים מבחוץ ונחשב לבית אחד, כבמכילתא דרשב"י "חופה". והחלוקה הפנימית אינה לעיכובא, ומי שהתיר ארבעה עורות בבית אחד בדיעבד, צריך להתיר גם ארבעה עורות בארבעה בתים בתוך עור אחד בדיעבד, ולכן נאמר "היינו פלוגתייהו", שהרי ר' יהודה אינו מתיר ארבעה עורות.

(ד) תירוצו של רבא: "מדבריו של ר' יוסי חזר בו ר' יהודה"³⁰, ולפי רש"י שלא צריך לדבק, ולפי הרשב"א אפשר להסתפק ב"טולה עור", ואפשר לעשות מתפילין של ראש תפילין של יד, או החידוש הוא שר' יהודה מודה שלא צריך לדבק אפילו אם הם ארבעה עורות בארבעה בתים, שמכיוון שטלה עורן בחוץ הרי דינן כאות ותפילין של יד.

(ה) האם ההלכה שנאמרה בטולה עור על בית של ראש והופך אותו לשל יד נכונה גם במקרים אחרים, כלומר האם שינוי בדיעבד בהלכות אחרות גם הוא איננו פוסל. הרא"ש בפסקיו, הלכות תפילין, רוצה לומר שאם שינה למשל במניין השיטין לא פסל, "מדאמר"י בפי הקומץ רבה (מנחות לג ע"ב) מי שיש לו ב' תפילין של ראש ואין לו תפילין של יד טולה עור על א' מהן ועושה אותן של יד". מדבריו אפשר להסיק לכאורה גם להלכות נוספות, אם אין לגביהן גזירת הכתוב מיוחדת, שאם שינה איננו פוסל.

(ו) הסמ"ג³¹ כתב: "ותפילין של יד יכתוב בעור קלף אחד לכתחילה ארבע פרשיות בארבע עמודים, ואם כתבן בארבע חתיכות יצא ויתנם בעור דפוס אחד, שהרי אמרו מי שיש לו שני תפילין של ראש, פ"י שלא הניחו מעולם בראש ואין כאן קדושת ראש, ישים עור על אחד מהם לכסות הבדלת הבתים וכשרים לשל יד, אלמא כתבן בדי חתיכות יצא".

המרדכי ב"הלכות קטנות"³² מקשה עליו: "ולי הדיוט תימה, מה צריך ראייה לזה הא בהדיא תניא ברייתא דלעיל דיצא". ולי נראה שלא לשם כוונה זו הביא הסמ"ג ראייתו, אלא ללמדנו פירוש בדברי הברייתא "יצא"³³, שאל נטעה לומר שהכוונה ב"יצא" היא בכל פרק רק בדיעבד, וצריך לשנות את התפילין, אלא כשם שבטולה כשאין לו של יד הם כשרים, שהרי כך כתב "וכשרים לשל יד", כן גם בארבעה עורות – "יצא" פירושו כשרים³⁴.

(ז) ר' יצחק מקארלין בספרו "קרן אורה"³⁵ כותב: "מודה היינו פלוגתייהו לפי מאי דתני לעיל דבשל ראש אם כתבן בעור אחד ג"כ יצא אי"כ **דילמא** הא דמודה ר"י היינו שנכתב בעור אחד וקמ"ל דאע"ג דמונח בדי בתים בפנים מ"מ כיון שטלה עורן מבחוץ ואין הדי בתים ניכרים מבחוץ הוי אות אחד וי"ל דלא שייך בזה ומודה כיו דלאו מעין פלוגתייהו הוא ומ"מ קמ"ל ר' יוסי רבותא בהא דמבפנים אפילו די קלפים בדי בתים כל שלא נראה מבחוץ כשר לשל יד, וע"י ב"י וטי"ז ז"ל מ"ש על דברי הטור ז"ל".

30. רש"י: מתוך דבריו נשמע שחזר, וכן ברשב"א משמע שחזר בו ומודה לר' יוסי.

31. עשין כב.

32. בסוף מסכת מנחות.

33. כפי שהעירונו לעיל פרק ב, סעיף ב.

34. עין לקמן, בדברי הרמב"ם, אות ת, גם כן משמע כך.

35. קארלין, ר' יצחק, קרן אורה ישראל תשל"ז, ח"ב, עמ' שצד, טור ב, על מנחות לד ע"ב.

מוכח מדבריו שהסתפק בכמה דברים: במה הודה ר' יהודה, מה פירוש טולה, ובמה מחלוקתם. קשייו וטיעונו מחזקים השערותנו שפירוט הסוגיה הם קשים.

(ח) איך הבין הרמב"ם את סוגייתנו, או האם מדבריו ניתן להוכיח שהייתה לפניו בהלכה זו מכילתא דרשב"י? הרמב"ם כותב³⁶:

"... אבל תפילין של ראש שלא לבשן אדם מעולם **אם רצה להחזירן** ליד מותר. וכיצד עושין? טולה עליה עור עד שתעשה אחת וקושרה על ידו".

מסגנון דבריו משמע שלא מכילתא דרשב"י היא מקור דבריו, אלא סוגיית הגמרא, שהרי באותה הלכה כתב לפני כן: "תפלה של ראש אין עושין אותה של יד ושל יד עושין אותה של ראש לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה".

ראיה נוספת היא בכך שהלכה זו כותב הרמב"ם בין הלכות הבתים והרצועות ולא בין הלכות הכתיבה. בהלכות הכתיבה כותב הרמב"ם את ההלכה הזו: "אם כתבן על ארבע עורות והכניסן בבית אחד יצא ואינו צריך לדבקים". האם משום שר' יהודה הודה לר' יוסי וחזר בו ואין צריך לדבק, או משום שכיוון שאם טלה עור אחד מבחוץ כשר לשל יד כשהיו מחולקים לארבעה בתים, כל שכן שכשר כשהם ארבעה עורות בבית אחד?

(ט) הטור כותב³⁷:

"ובשל יד כותב ארבע הפרשיות שכתב בשל ראש בקלף אחד וכו' ונותן אותם בביתם, ואם כתבן על ד' קלפין והניחם בבית אחד יצא ואין צריך לדבקים".

וכתב עליו ה"בית יוסף"³⁸: "ובשל יד כותב ד' הפרשיות שכתב בשל ראש בקלף אחד ברייתא בפרק הקומץ, ושמעין הכי מדכתיב 'והיה לאות על ידך' דמשמע אות אחד כלומר בית אחד" וכו'.

לעני"ד ה"בית יוסף" הוא הראשון שאומר במפורש שב"אות" שבפרשת תפילין מתכוונים לבית אחד, ומה הוא יעשה עם מדרשי ההלכה שהבאנו בפרק הקודם? ה"דרישה" מקשה על ההלכה ברמב"ם ועל הטור שתי קושיות. מדוע השמיעו הלכה שאפילו כתבן ונתנן בארבעה בתים יכול לטלות עליהן עור ולעשות מהן של יד, כל שכן אם הניחם בבית אחד? ואם כן, מדוע כתבו את ההלכה שאם כתבן על ארבעה קלפים והניחם בבית אחד יצא? הוא מחלק: כאן, בדיני כתיבה, מדובר שכוונת הכותב היא לכתוב תפילין של יד, לכן דווקא אם הניחם בבית אחד יצא ואינו צריך לדבק, אבל אם עשה מתחילה תפילין של ד' בתים והתכוון שיהיו של יד, במקרה זה לא תועיל לו טלייה של עור מכיוון שלכתחילה לא עשה כדין. אבל במקרה שהיו לו שתי תפילין של ראש שנעשו כדין, ועתה רוצה לשנותן לשל יד, יכול על ידי טליית עור.

הוא מוכיח, שלפי מהלך הסוגיה יש שתי אפשרויות בטליית עור. הוכחתו היא בדרך השלילה. אם נאמר שיש רק פירוש אחד ל"טולה", מדוע על ר' יוסי לומר, שמודה לו ר' יהודה שאם אין לו תפילין של יד ויש לו ב' תפילין של ראש וכו', ולא אמר בקיצור "ומודה לי ר' יהודה שאם עשאן ד' פרשיות והניחן בד' בתים דיכול לטלות עליהן עור", שהרי יש בזה חידוש יותר גדול, וגם היה דומה למחלוקתם, ולא היה מקום לשאלה "ומודה היינו פלוגתייהו". מהדיוק שהודאה של ר' יהודה הייתה בעניין אחר, מוכיח ה"דרישה"

36. הלכות תפילין, פי"ג, הל' ו.

37. טשו"ע, או"ח, סי' לב.

38. שם, ד"ה ובשל יד (כך גם כותב הטי"ז).

שדווקא במקרה שמתחילה הייתה הנחה כדין – שהניח ארבע פרשיות בארבעה בתים לשם תפילין של ראש, וכשאינן לו של יד רוצה לשנותה לשל יד – דווקא בזה מתירים לטלות עור, אבל כשלכתחילה אם כתבן בארבע פרשיות ובארבעה בתים והתכוון לשל יד, בזה אפילו ר' יוסי מודה שאינו רשאי לטלות עליהן עור אחד לעשותן של יד, כיוון שתחילת העשייה הייתה שלא כדין.

ונראה לי שצדק בחילוק שבין טולה לטולה, שהרי אפשר לדיוק מלשון הברייתא "ואם כתבה בארבע עורות והניחה בבית אחד יצא", שמדובר בתפילה של יד שהניחה בבית אחד, אלא שהחיסרון היחיד הוא שהיא על ארבעה עורות. אבל לו היה חיסרון נוסף, כגון שהתכוון לתפילה של ראש, או שהניחה בארבעה בתים וכדומה, לא יצא. באות ט לעיל הבאנו את דברי הבי"י ש"אות" משמעו בית, וכן כותב ה"ט"ז³⁹, בלי לציין מקורו, וכן כותבים אחרונים אחרים⁴⁰.

בעל "משנה ברורה"⁴¹ אף הוסיף וכתב: "בקלף אחד, מדכתיב 'והיה לאות על ידך' דמשמע אות אחד כלומר בית אחד, וכשם שהוא אות אחד מבחוץ כך יש להיות **לכתחילה** אות א' מבפנים שתהיה על קלף אחד וכו', וכ"ז רק לכתחילה וכמו שיתבאר הכל לקמן בסעיף מ"ז".

והנה שם בסעיף מז כותב ה"שולחן ערוך": "ישל יד כותב הארבעה פרשיות בקלף אחד... ומכניסן בביתם כמו של ראש. אם כתבם על ארבעה קלפים והניחם בארבעה בתים יצא והוא שיטלה (פ"י יכסה) עור על ארבעה בתים שיהיו נראים כבית אחד. הגה, והמנהג לדבקם בדבק שיהא הכל אחד ויזהרו ליטול דבק כשר".

ובביאור הגר"א: "והמנהג כו'. כמש"ש וצריך כו' ור"י ל"פ אלא בדיעבד". בעל "דמשק אליעזר"⁴² פירש דבריו: "כמש"ש ל"ד וצריך לדבק שנאמר והיה לך לאות כו' כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים, ור"י יוסי לא פליג רק בדיעבד כשעושין מש"ר ש"י, ובזה חזר בו ר' יהודה לר"י יוסי, אבל לכתחילה לכ"ע צריך לדבקו".

לסיכום, נראה לי, שמקור כל הדברים הוא בפירוש המילה "אות", ובעובדה שבתפילין של ראש אנו מוצאים בתורה ביטויים כמו "לטוטפות" ו"לזכרון", ואילו לגבי תפילין של יד נאמר בתורה ביטוי אחד ויחיד והוא "אות". מכיוון שאין להבדיל בין "אות" ל"אות", הרי המילה "אות" יכולה להתפרש, כפי שראינו במדרשי ההלכה, על הפרשיות, פרט למכילתא דרשב"י שמדבר על אות אחת מבפנים. ואילו בסוגיית הבבלי הבינו המפרשים ש"אות" משמעה 'בית'. רש"י בסוגיה הבין ש"אות" משמעה 'בחוף אחת וגם בפנים', ולכן הצריך ר' יהודה לדבק.

39. שו"ע, או"ח, סי' לב, ס"ק ב.

40. באר היטב, שם ס"ק ד.

41. שם ס"ק ו.

42. סי' לב, אות קיא.

ד. הצעת הסוגיה ופתרון חלק מקשייה

(א) שאלת הברייתא היא "כיצד כותבין תפלה של יד", והתשובה היא שכותבים את כל ארבע הפרשיות המנויות בסמוך, בסוגיה הבאה, על עור אחד, ומניחה בבית אחד בעור אחד.⁴³

(ב) אם כתב תפילה של יד בארבעה עורות והניחה (את התפילה של יד)⁴⁴ בבית אחד, יצא.

(ג) וצריך לדבק את ארבעת העורות ביחד, בדבק (עדיף) או בתפירה, שנאמר "והיה לך לאות על ידך", ועיי' דיבוק ייעשו ארבעת העורות לאחד. וכשם שאות אחת מבחוץ, ולא מועיל שיראו ארבעה בתיים צמודים כאחד כמו בשל ראש, אלא צריכים שיראו בית אחד מעור אחד, כך בפנים צריך להיות ניכר רק אות אחת⁴⁵, דברי ר' יהודה.

(ד) ר' יוסי חולק ואומר שאינו צריך לדבק, ולא משום שאינו מסכים עם הפסוק, אלא שבהלכה אחרת הוא טוען שגם ר' יהודה מודה לו שאם אין לו תפילין (בית), ולא "תפילה", (פרשיות) של יד, אלא יש לו שתי תפילין של ראש, זוגות תפילין של ראש העשויין בארבעה בתיים, שטולה עור על אחת מהן, מכסה זוג אחד של תפילין של ראש בעור אחד ונראין כשל יד. עד כאן הצעת הברייתא.

(ה) כאן באה קושיית הסתמא דגמרא: "מודה היינו פלוגתיהו", שאמנם פליגי בפנים, אבל המקשן הבין שמן הסתם חלקו גם בחוץ, שהרי ר' יהודה אומר "כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים", ואם כך ר' יהודה מניח שהחוץ צריך להיות אות אחת כבסיס להבין שבפנים צריך לדבק, ועל כך ענה רבא מדבריו של ר' יוסי, שחזר בו ר' יהודה. כלומר הקביעה "כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים" נכונה לכתחילה, אבל מכיוון שהודה לו שבחוץ אפשר לתקן עיי' טליית עור אחד בדיעבד, וזה לא בדיוק אות אחת ככוונת התורה לכתחילה, הרי שגם בפנים יודה ר' יהודה שאם הניח בדיעבד ארבעה עורות של יד בבית אחד אפשר לצאת י"ח בלי דיבוק.

חזרתו של ר' יהודה הייתה רק על החוץ, וממילא נוצרה ההבנה גם כלפי פנים, שהרי "אות" בתפילין של יד אפשר להבין על החוץ ועל הפנים כאחד. ועל כן, אם התורה לא אסרה בחוץ טליית עור, אע"פ שהם אינם לכתחילה כיס אחד בעור אחד אלא ארבעה כיסים שהם ארבעה בתיים, הוא הדין לא אסרה תורה בדיעבד ארבעה עורות שהם ביחד בבית אחד.

(ו) כאן באה שאלה נוספת של הסתמא דגמרא מדברי ר' יוחנן, ואין זו קושיה על דברי התנאים מאמורא, אלא ניסיון להבין כיצד מותרת הפיכת תפילין של ראש לשל יד, והרי זו הורדה מקדושה ועל כך באה התשובה שכל זה יועיל רק בתפילין חדשות שטרם הניחו אותן על הראש. ולמ"ד הזמנה מילתא אפשר אף ליישב שהתנו מלכתחילה שלשם מה שיצטרכו ישתמשו בתפילין, ועיי' ההזמנה אינה נחשבת, ואפשר להשתמש בהן לשל יד.

43. כרוב כתבי היד.

44. ולא ככתיי ר"ב.

45. לפי כתיי ר"א, רק אות (ולא אחת) מבפנים, בכתיי ר"ב כשם שאות אחת מבפנים מתאים קצת למכילתא דרשב"י, אלא שחסר ההמשך! לפי כתיי ר"א אפשר לפרש ש"וצריך לדבק" הוא מדברי הת"ק של הברייתא, ור' יהודה הוא זה שאומר שאינו צריך לדבק, ועיי' אומר ר' יוסי שמודה ר' יהודה בשתי תפילין של ראש.

(ז) רוב הראשונים והפוסקים הבינו לא כאחד הניסיונות של הרשב"א שביטולה עור על אחת מהן ומניחה" מדובר בפרשיות, כפי שאף ניכר מכת"י ר"יב, אלא הבינו שמדובר כמו במכילתא דרשב"י, בבית מבחוץ, ולכן פסקו כך להלכה שמי שאין לו אלא שתי תפילין של ראש יכול לכסות בעור אחד ולהניח על היד. כמו כן הבינו רוב הראשונים והפוסקים, שמדבריו של ר' יוסי חזר בו ר' יהודה, ולכן פסקו להלכה שאם כתב תפילה של יד על ארבעה עורות אין צריך לדבק, אלא שהוסיף הרמ"א שהמנהג לדבק, שהרי סוף כל סוף גם אם זו אינה חובה, ואינו נפסל גם אם לא דיבק, טוב הוא שידבק, וכהערת הגר"א, שהרי בשלב ראשון ר' יהודה הצריך לדבק.

ה. סיכום

כאן נמנה את הנקודות השוות שבין הברייתא שבגמרא ובין מכילתא דרשב"א ואח"כ את השונה ביניהן.

(א) השווה

1. תפילה של יד נכתבת על עור אחד או כרך אחד.
2. בכל המקורות יש לימוד כלשהו מהכתוב "לאות על ידך".
3. קיימת ההשוואה "כשם שאות אחת... כך אות אחת...".
4. ר' יהודה הוא שעושה את ההשוואה.
5. ר' יוסי אומר, שר' יהודה מודה שאפשר בדיעבד לעשות מתפילין של ראש תפילין של יד.
6. ר' יהודה חזר בו. לפי מכילתא דרשב"א ר' יוסי הוא שמעיד על כך. ולפי הבבלי רבא הוא שהגיע למסקנה זו.

(ב) השונה

1. אין במכילתא דרשב"א דיון בשאלה של הדין בדיעבד אם כתב תפילה של יד בארבעה עורות, וממילא אין דיון אם צריך לדבק או לא.
2. השינוי העיקרי באות ג לעיל הוא ש"פנים" הפך ל"חוץ" ו"חוץ" ל"פנים", והוא שגרם להתפתחות הסוגיה ולקשייה.
3. לפי מכילתא דרשב"א אין מחלוקת בין ר' יוסי לר' יהודה.
4. יש שינוי שטרם הובררה לי משמעותו; במכילתא דרשב"א נאמר: "ומודה ר' יהודה במי שיש לו שתי תפילין של ראש ואין לו שליד", ואילו בברייתא שבגמרא נאמר בסדר הפוך: "ומודה (ל) ר' יהודה שאם אין לו תפילין של יד ויש לו שתי תפילין של ראש".
5. בגמרא נאמר: "שטולה עור על אחת מהן ומניחה", ובמכילתא דרשב"א: "שמביא את העור וחופה את אחת מהן ועושה אותה שליד". האם לא ניתן לדייק שבגמ' "טולה" הוא מלשון טלאי שבו מדביק את ארבעת העורות הפנימיים ועושה אותם לאחד, "ומניחה" הכוונה את חתיכת העור האחת בתוך הבית של יד, וזה יתאים לדעת הרשב"א? ואילו במכילתא נדייק "וחופה" שכאן באמת הכוונה היא לכיסוי חיצוני של ארבעת בתי התפילין של ראש!

אם אכן נדייק כך, תתבהרנה שתי המסורות השונות; האחת, הפשוטה, שבמכילתא דרשב"א, שאיננה יוצרת כל בעיות נוסח וקשיי הבנה, גם אם אינה נותנת פתרונות לשאלה

מה הדין אם כתב תפילה של יד על ארבעה עורות, ומדוע שנפקק במהימנות מסירתה, ושנוסחה הועתק גם במדרש הגדול. לעומתה הברייתא שבגמרא היא ממסורת שונה עם הקבלות שוות ומתנגדות, שבחלקן נובעות משינוי עיקרי, ושנוסחתה קשה: "מודה היינו פלוגתייהו", שנשברו עליה ע"כ הרבה קולמוסין, עד שרבא צריך לענות וכיוון לנוסחת מכילתא דרשב"י, שרי יהודה חזר בו לאחר ששמע את דברי ר' יוסי.

לאחר יישוב הנוסח אנחנו מקבלים גם פתרון הלכתי לשתי שאלות: להלכה שאם כתב תפילה של יד על ארבעה עורות יצא, וכך אם אין לו תפילין של יד, אלא שתי תפילין של ראש, שמכסה בעור את אחת מהן ועושה אותה לשל יד. אע"פ שנוסחת הברייתא שבגמרא קשה, היו שניסו לומר שעל פיה צריך להגיה במכילתא דרשב"י. ולא היא, אין להגיה אף אחת מהן על פי האחרת; כל אחת נוסחתה במקומה עומדת, וכשם שנוסח קל נוסח הוא, גם נוסח קשה נוסח הוא.

ביבליוגרפיה

מכילתא דרבי ישמעאל, מהד' הורוביץ-רבין, ירושלים תש"ל
ספרי דברים, ניו-יורק, תשכ"ט (צילום מהדורת אי פינקלשטיין, ברלין ת"ש)
מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ירושלים (צילום מהדורת אפשטיין-מלמד) (ללא ציון שנה)
מדרש הגדול על ספר שמות, מהד' מי מרגליות, ירושלים תשל"ו
חידושי הרשב"א, מסכת מנחות, בני-ברק, תשכ"ב (מהדורת צילום ווארשא תרכ"א)
ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול (מהדורת צילום ונציא ש"ז)
ד' הלבני, מקורות ומסורות, ביאורים בתלמוד – סדר נשים, תל-אביב תשכ"ט
מ' כשר, אנציקלופדיה תלמודית מדרשית, חומש תורה שלמה, ניו-יורק תש"ח
ר' יצחק קארלין, קרן אורה, ישראל 1977

